

Formulating a Conceptual Framework for Democratic Urban Planning Based on Gender Justice: Reflections on the Context of Urban Planning in Iran

Parvin Alipoor¹ , Afsaneh Ahmadi²

1. (Corresponding Author) *Institute of Social Studies and Research, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran*

Email: palipoor@ut.ac.ir

2. *Institute of Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran*

Email: afiahmadi@ut.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:

Research Paper

Article History:

Received:

5 July 2025

Received in revised form:

9 October 2025

Accepted:

18 November 2025

Available online:

22 December 2025

Keywords:

Critical Planning,
Democratic Planning,
Feminist Geography,
Gender Justice,
Iran,
Urban Space.

ABSTRACT

The present study aims to formulate a conceptual framework for “Democratic Urban Planning Based on Gender Justice” by engaging in a critical dialogue between critical planning theory and feminist approaches to space, while reflecting on its problematization within the context of urban planning in Iran. The research method is theoretical-analytical and based on conceptual synthesis of the literature. In this regard, drawing upon Jabareen’s (2009) conceptual synthesis model, key concepts from the literature on critical planning and feminist spatial studies have been extracted, categorized, and organized within an integrative conceptual framework. The findings, derived from the integration of critical planning theory and spatial feminism, culminate in the articulation of a conceptual framework for “democratic planning grounded in gender justice.” This framework is structured as a three-level model encompassing structural, procedural, and spatial dimensions. At the structural level, the city is understood as a product of the interaction between economic forces and gendered power relations. At the procedural level, urban planning is conceptualized as a participatory and dialogical process grounded in the recognition of differences. At the spatial level, emphasis is placed on the reconfiguration of urban spaces to strengthen women’s presence, ensure the equitable distribution of resources, and promote equal access. The model posits that the realization of gender justice depends upon the simultaneous transformation of economic, cultural, and institutional structures, as well as democratic participation in the production of space. The proposed conceptual framework, taking into account the specific context of urban planning in Iran, serves as an analytical tool for examining and interpreting the interconnections among gender, space, and power in urban planning processes. For its practical application in Iran, concepts such as urban democracy, participation, and the reclamation of space must be redefined in relation to the country’s institutional and legal structures of urban governance.

Citation: Alipoor, P., & Ahmadi, A. (2025). Formulating a Conceptual Framework for Democratic Urban Planning Based on Gender Justice: Reflections from the Context of Urban Planning in Iran. *Journal of Geography and Spatial Development*, 2 (4), 19-36.

<http://doi.org/10.22098/gsd.2026.19219.1111>

© The Author (s)

Publisher: University of Mohaghegh Ardabili

Extended Abstract

Introduction

In recent decades, the issue of gender justice has gained increasing prominence in urban studies and the geography of space. Feminist critiques of urban planning have challenged traditional and ostensibly neutral perspectives on space and justice, demonstrating that the city and planning processes are not neutral arenas but rather sites in which specific gendered, cultural, and economic relations are reproduced. Urban space, in this context, is not merely a reflection of social structures, it also functions as an active agent in the production and perpetuation of gender inequalities.

Despite the growing body of literature on gender justice in urban studies, a theoretical gap remains between macro-structural analyses and micro-level procedural mechanisms in the realm of urban planning. Many studies have focused on distributive dimensions of inequality—such as access to services or the safety of public spaces—yet relatively few have been able to explain the relationship between power structures, decision-making processes, and women's lived experiences in the city within a coherent theoretical framework. The aim of this study is therefore to formulate a conceptual framework for “democratic urban planning grounded in gender justice” through a critical dialogue between critical planning theory and feminist approaches to space, while reflecting on its problematization within the context of urban planning in Iran.

Methodology

This research adopts a theoretical-analytical method conducted through the application of Jabareen's (2009) model of conceptual framework synthesis. In this approach, key concepts are initially selected and extracted from two major bodies of literature: (1) critical and justice-oriented planning theories—drawing particularly on the works of scholars such as Harvey, Healey, and Young—and (2) feminist approaches to space and feminist geography, referring to the writings of authors such as Massey, McDowell, and Kern. Subsequently, these concepts are

categorized and organized according to their theoretical origins, thematic focus, and their role in explaining the relationship among power, gender, and space. Through establishing a critical dialogue among these conceptual categories, the study seeks to integrate them into a combined conceptual framework—one that is attentive both to the structural and institutional dimensions of planning and to lived experience and gendered differences at the center of analysis.

Results and Discussion

The findings of this research, based on the integration of critical planning theory and spatial feminism, lead to the formulation of a conceptual framework entitled “democratic planning grounded in gender justice.” This framework is articulated through a three-level model. At the structural level, the city is understood as the outcome of the interaction between economic forces and gendered power relations. At the procedural level, urban planning is conceptualized as a participatory and dialogical process that emphasizes the recognition of social and gender differences. At the spatial level, attention is directed toward the reconfiguration of urban spaces in order to reinforce women's presence, ensure the equitable distribution of resources, and enhance safety and equal access.

Furthermore, the model identifies three key components for the realization of gender justice in urban planning: simultaneous transformation at the economic, cultural, and institutional levels; the democratic reclamation of space through the participation of social groups; and prioritizing the recognition of gender differences alongside distributive policies. Accordingly, just urban planning can only be achieved when its processes are democratic, its objectives are directed toward addressing both economic and gender domination, and its measure of success lies in ensuring women's equal presence and experience in urban spaces.

Conclusion

The findings indicate that gender justice in the city is not merely a physical or

service-based concept; rather, it possesses structural, procedural, and political dimensions. Spatial gender inequalities, therefore, should not be understood simply as the result of occasional shortcomings in urban design or the distribution of services, but as the outcome of particular ways in which power, decision-making, and the production of space are organized within urban planning systems.

In the Iranian context, urban planning has largely developed within a development-oriented, centralized, and technocratic framework that relies more on physical interventions and quantitative service distribution than on democratic processes and social participation. Under such conditions, gender justice is often either overlooked or reduced to compensatory and temporary policies—such as spatial segregation or security-oriented interventions. Without transforming the underlying power relations that shape the production of space, such measures tend to reproduce new forms of inequality.

By integrating critical planning theory with spatial feminism, the conceptual framework proposed in this study demonstrates that space is produced through economic, social, and gendered power relations, and that the spatial inequalities experienced by women in Iranian cities emerge from the simultaneous operation of the logic of capital accumulation and patriarchal order within urban planning processes. Within this framework, accomplishing gender justice requires simultaneous transformation across three dimensions: economic-distributive, cultural-identitarian, and institutional-procedural. This transformation entails rethinking the logic of ownership and use of space, reducing the dominance of profit-driven approaches in urban decision-making, and strengthening the meaningful participation of women and marginalized groups in planning processes.

From a theoretical perspective, this research contributes to bridging the gap between urban planning studies and feminist scholarship by presenting an integrated analytical framework. By linking the structural analysis of the production of

space, institutional mechanisms of decision-making, and women's spatial experiences, the framework enables a multi-level analysis of gender justice in the city. At the same time, for the practical application of this framework in Iran, concepts such as urban democracy, participation, and the reclamation of space must be redefined in relation to the institutional and legal structures of urban governance. In particular, urban and neighborhood-level governance structures, as well as institutions such as municipalities and Islamic city councils, can provide important arenas for strengthening citizen participation and advancing gender-justice policies in urban planning.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

The first author contributed to the main idea, methodology, and analysis. The second author contributed to the review of theoretical and empirical literature

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We would like to express our heartfelt appreciation to the journal's scientific and executive teams and to the respected reviewers for their valuable contributions.

صورت‌بندی چارچوب مفهومی برنامه‌ریزی شهری دموکراتیک مبتنی بر عدالت جنسیتی: با تأملی بر بستر برنامه‌ریزی شهری ایران

پروین علی‌پور^۱ ✉، افسانه احمدی^۲

۱- نویسنده مسئول، موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: palipoor@ut.ac.ir

۲- موسسه جغرافیا، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: afiahmadi@ut.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
هدف پژوهش حاضر صورت‌بندی چارچوبی مفهومی برای «برنامه‌ریزی شهری دموکراتیک مبتنی بر عدالت جنسیتی» از طریق گفت‌وگوی انتقادی میان نظریه‌های برنامه‌ریزی انتقادی و رویکردهای فمینیستی فضا و تأمل در مسئله‌مندی آن در بستر برنامه‌ریزی شهری ایران است. روش پژوهش نظری - تحلیلی و مبتنی بر سنتز مفهومی ادبیات است. در این راستا، با بهره‌گیری از الگوی سنتز مفهومی جابرین (۲۰۰۹)، مفاهیم کلیدی از ادبیات برنامه‌ریزی انتقادی و مطالعات فمینیستی فضا استخراج، مقوله‌بندی و در قالب یک چارچوب مفهومی تلفیقی سامان‌دهی شده‌اند. یافته‌های پژوهش با تلفیق نظریه‌های برنامه‌ریزی انتقادی (چون هاروی، هیلی و یانگ) و فمینیسم فضایی (ماسی، مک‌داول و کرن) به ارائه چارچوب مفهومی «برنامه‌ریزی دموکراتیک مبتنی بر عدالت جنسیتی» انجامیده است. این چارچوب در قالب مدلی سه سطحی شامل سطح ساختاری، فرآیندی و فضایی صورت‌بندی شده است: در سطح ساختاری، شهر محصول تعامل نیروهای اقتصادی و روابط قدرت جنسیتی تلقی می‌شود؛ در سطح فرآیندی، برنامه‌ریزی شهری به‌عنوان فرآیندی مشارکتی و گفت‌وگومحور مبتنی بر به رسمیت شناختن تفاوت‌ها تعریف می‌شود؛ و در سطح فضایی بر بازاریابی فضاهای شهری برای تقویت حضور زنان، توزیع عادلانه امکانات و دسترسی برابر تأکید دارد. این مدل تحقق عدالت جنسیتی را در گرو دگرگونی هم‌زمان ساختارهای اقتصادی، فرهنگی و نهادی و مشارکت دموکراتیک در تولید فضا می‌داند. چارچوب مفهومی پیشنهادی، با در نظر گرفتن زمینه خاص برنامه‌ریزی شهری در ایران، می‌تواند به‌عنوان ابزاری تحلیلی برای تبیین و تحلیل درهم‌تنیدگی جنسیت، فضا و قدرت در فرایندهای برنامه‌ریزی شهری به کار گرفته شود. برای کاربردی شدن این چارچوب در ایران لازم است مفاهیمی مانند دموکراسی شهری، مشارکت و بازپس‌گیری فضا در نسبت با ساختار نهادی و حقوقی مدیریت شهری کشور بازتعریف شوند.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی
	تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۴
	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۷
	تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷
	تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱
	واژگان کلیدی: ایران، برنامه‌ریزی دموکراتیک، برنامه‌ریزی انتقادی، فمینیسم فضایی، فضای شهری، عدالت جنسیتی.

استناد: علی‌پور، پروین و احمدی، افسانه. (۱۴۰۴). صورت‌بندی چارچوب مفهومی برنامه‌ریزی شهری دموکراتیک مبتنی بر عدالت جنسیتی: با تأملی بر بستر برنامه‌ریزی شهری ایران. *مجله جغرافیا و توسعه فضایی*، ۲(۴)، ۳۶-۱۹.

<http://doi.org/10.22098/gsd.2026.19219.1111>

ناشر: دانشگاه محقق اردبیلی

© نویسندگان

مقدمه

در دهه‌های اخیر و هم‌زمان با برجسته شدن گفتمان «شهرها برای همه» به‌عنوان پاسخی به پیامدهای نابرابر شهرنشینی، چند فرهنگی‌گرایی و تشدید شکاف‌های اجتماعی در قرن بیست‌ویکم (Abdelfattah, 2025)، با گسترش رویکردهای فمینیستی در مطالعات شهری، مفهوم عدالت جنسیتی به‌تدریج در ادبیات نظری و تجربی برنامه‌ریزی و تحلیل فضایی شهری وارد شد و در آثار پژوهشگرانی چون هاروی، ماسی، مک‌داول، یانگ و هیلی موردتوجه قرار گرفت. در این چارچوب، برنامه‌ریزی شهری مبتنی بر عدالت جنسیتی به‌مثابه رویکردی انتقادی می‌کوشد با بازنمایی حقوق نادیده‌انگاشته شده و صداها حذف‌شده زنان، پیوندی ساختاری میان جنسیت، فضا و فرآیندهای تصمیم‌گیری شهری برقرار سازد. چنین رویکردی نه‌تنها به پاسخ‌گویی به نیازهای زیستی، معیشتی و فعالیت‌های اجتماعی زنان در شهر می‌پردازد، بلکه زمینه‌های توانمندسازی، یادگیری اجتماعی و مشارکت فعال زنان را به‌عنوان سوزدهای مؤثر در تولید و اداره فضا فراهم می‌کند؛ امری که شرط لازم برای تحقق عدالت جنسیتی و برابری در برخورداری از حقوق شهروندی برای همه شهروندان به شمار می‌رود (زاهدی و علی‌پور، ۱۳۹۷: ۹۲).

با این حال، مرور ادبیات موجود نشان می‌دهد که ورود مفهوم عدالت جنسیتی به مطالعات شهری، هم در سطح بین‌المللی و هم در ایران، غالباً با رویکردی پراکنده و فاقد انسجام نظری صورت گرفته است؛ به‌گونه‌ای که بخش قابل‌توجهی از پژوهش‌ها یا به توصیف نابرابری‌های فضایی محدود مانده‌اند یا به ارائه راه‌حل‌های اجرایی مقطعی بسنده کرده‌اند. در نتیجه، عدالت جنسیتی کمتر به‌عنوان اصل بنیادین راهنمای برنامه‌ریزی شهری و بیشتر به‌مثابه دغدغه‌ای مکمل در کنار سیاست‌های موجود تلقی شده است (Letsoko et al., 2025: 469).

این مسئله در بستر برنامه‌ریزی شهری ایران صورتی حادث می‌یابد. نظام برنامه‌ریزی شهری ایران به‌طور تاریخی در چارچوب پارادایمی متمرکز، دولت‌محور و از بالا به پایین شکل‌گرفته است (براتی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵؛ کریم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۲۸). در چنین پارادایمی، توجه اصلی بیش از آنکه بر فرآیندهای دموکراتیک، به رسمیت شناختن تفاوت‌های اجتماعی و مشارکت معنادار گروه‌های متنوع اجتماعی متمرکز باشد، بر مداخلات کالبدی، منطبق توزیع خدمات و پاسخ‌های کمی استوار بوده است. برای نمونه، در «برنامه پنج‌ساله پیشرفت شهر تهران، ۱۴۰۱-۱۴۰۴»، فصل پنج‌گانه که هسته اجرایی برنامه را تشکیل می‌دهد (بند ۶)، عمدتاً بر حوزه‌های بخشی و کالبدی نظیر حمل‌ونقل و ترافیک، محیط‌زیست، ایمنی شهری و هوشمندسازی مدیریت شهری تمرکز دارد. در این چارچوب، عدالت عمدتاً در قالب توزیع متوازن خدمات و زیرساخت‌ها فهم شده و کمتر به ابعاد فرایندی، روابط قدرت و نابرابری‌های اجتماعی، از جمله نابرابری‌های جنسیتی، توجه شده است. همچنین اجتماعی‌سازی برنامه صرفاً در قالب یک بند محدود (بند ۹، شامل دو حکم) مطرح شده و به مشارکت معنادار گروه‌های اجتماعی، از جمله زنان، در تعریف مسئله و تصمیم‌گیری شهری نمی‌پردازد؛ امری که نشان‌دهنده غلبه رویکردی کمی، توزیعی و غیر مشارکتی در برنامه‌های توسعه شهری تهران است. در چنین بستری، مفاهیمی مانند عدالت جنسیتی که ماهیتی فرایندی، ساختاری و سیاسی دارند، فاقد ابزارهای مفهومی لازم برای ورود مؤثر به نظام برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری شهری باقی مانده‌اند.

مرور پیشینه پژوهشی در ایران نیز این وضعیت را تأیید می‌کند. بخش قابل‌توجهی از مطالعات به توصیف نابرابری‌های جنسیتی در کالبد شهر و تجربه زیسته زنان در فضاهای شهری پرداخته‌اند (رومینا و همکاران، ۱۳۹۷؛ عنایت‌زاده و همکاران، ۱۴۰۳). اگرچه این پژوهش‌ها در آشکار ساختن نمودهای عینی نابرابری جنسیتی نقش مهمی داشته‌اند، اما غالباً از تحلیل سازوکارهای برنامه‌ریزی، منطق تصمیم‌گیری و روابط قدرتی که این نابرابری‌ها را تولید و بازتولید می‌کنند، غفلت کرده‌اند. در مقابل، برخی مطالعات با تمرکز بر مداخلات فضایی یا سیاست‌های اجرایی، به نقد راه‌حل‌های

رایج نظیر تفکیک فضایی یا اقدامات جبرانی پرداخته‌اند (صفری و همکاران، ۱۳۹۹؛ جامی اودولو و همکاران، ۱۴۰۳)، اما به دلیل نپرداختن به گفتمان مسلط و فرآیندهای نهادی برنامه‌ریزی، کمتر به فهمی ساختاری از مسئله دست‌یافته‌اند. در سطحی کلان‌تر، گروهی دیگر از پژوهش‌ها پارادایم و ساختار نظام برنامه‌ریزی شهری ایران را موردنقد قرار داده و ماهیت متمرکز، غیر دموکراتیک و توسعه محور آن را از عوامل مهم بازتولید نابرابری‌های اجتماعی دانسته‌اند (براتی و همکاران، ۱۳۹۸؛ کریم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹). در همین راستا، داداش‌پور و الوندی‌پور (۱۳۹۵) با نقد غلبه رویکرد توزیعی در مطالعات عدالت فضایی ایران نشان داده‌اند که فقدان چارچوب‌های نظری ساختارمند، عدالت را به مسئله‌ای کمی و خدمات محور تقلیل داده و فرآیندها، روابط قدرت و کنشگران اجتماعی را از میدان تحلیل حذف کرده است. هرچند پژوهش‌هایی مانند رفیعیان و همکاران (۱۴۰۴) گامی مهم در شناسایی و سنجش شاخص‌های فضاهای عمومی عدالت محور با تأکید بر جنسیت برداشته‌اند، تمرکز آن‌ها همچنان بر ارزیابی پیامدها باقی‌مانده و به ارائه منطق مفهومی منسجمی برای هدایت برنامه‌ریزی شهری منتهی نشده است.

برآیند این مطالعات نشان می‌دهد که می‌توان پژوهش‌های موجود را در سه سطح عمده طبقه‌بندی کرد: نخست، سطح کالبدی و تجربه زیسته که بر تجلیات عینی نابرابری جنسیتی و حضور زنان در فضاهای شهری تأکید دارد (رومینا و همکاران، ۱۳۹۷؛ عنایت‌زاده و همکاران، ۱۴۰۳)؛ دوم، سطح مداخله و پیامدها که به نقد سیاست‌ها و مداخلات اجرایی رایج نظیر پارک‌های بانوان پرداخته است (پورحسین روشن و همکاران، ۱۳۹۸؛ صفری و همکاران، ۱۳۹۹)؛ و سوم، سطح پارادایم برنامه‌ریزی که ساختارهای کلان تصمیم‌گیری و موانع نهادی تحقق عدالت جنسیتی را مورد واکاوی قرار داده است (براتی و همکاران، ۱۳۹۸؛ کریم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹).

باوجود این تلاش‌ها، شکاف اصلی همچنان در سطح نظری و مفهومی باقی‌مانده است؛ زیرا مطالعات موجود یا به توصیف معلول‌ها در سطح کالبدی پرداخته‌اند یا به علت‌های کلان پسند کرده‌اند، بی‌آنکه ارتباط نظام‌مند میان عدالت جنسیتی، عدالت فضایی و برنامه‌ریزی دموکراتیک را تبیین کنند. ازاین‌رو، ضرورت تدوین چارچوبی مفهومی و چند سطحی که بتواند رابطه متقابل میان جنسیت، فضا و فرآیندهای برنامه‌ریزی شهری را بازنمایی کند، بیش از پیش احساس می‌شود.

بر همین اساس، پژوهش حاضر با هدف پاسخ‌گویی به این خلأ می‌کوشد با ارائه چارچوبی مفهومی برای برنامه‌ریزی شهری دموکراتیک مبتنی بر عدالت جنسیتی، بنیانی تحلیلی برای بازاندیشی در منطق تولید فضا در شهرهای ایران فراهم آورد. انتظار می‌رود این چارچوب بتواند هم به‌عنوان راهنمای تحلیل در پژوهش‌های آتی و هم به‌عنوان مبنایی نظری برای بازاندیشی در سیاست‌ها و رویه‌های برنامه‌ریزی شهری مورد استفاده قرار گیرد. بدین ترتیب، سؤال اصلی تحقیق به این صورت طرح می‌شود که چارچوب مفهومی عدالت جنسیتی در برنامه‌ریزی شهری دموکراتیک چگونه می‌تواند صورت‌بندی شود؟

مبانی نظری

رویکردهای انتقادی برنامه‌ریزی شهری

توجه به رویکردهای انتقادی برنامه‌ریزی شهری در پژوهش حاضر ضرورت نظری دارد. این ضرورت ناشی از این واقعیت است که عدالت جنسیتی، به‌نوبه خود، یک مسئله ساختاری، توزیعی و سیاسی در فضای شهری است که صرفاً با رویکردهای فنی یا میانه‌رو قابل حل نیست. چراکه عدالت جنسیتی مستلزم از بین بردن ستم ساختاری است که بر زنان اعمال می‌شود (مانند دسترسی نامناسب به حمل‌ونقل، کمبود فضای عمومی امن، و نادیده گرفتن کار مراقبتی).

رویکردهای سنتی برنامه‌ریزی (عقلانی-جامع) این ساختارهای قدرت را به رسمیت نمی‌شناسند و در نتیجه، نابرابری جنسیتی را ناخواسته بازتولید می‌کنند. به‌طوری‌که «فضاهای شهری را به فضاهای جنسیتی تبدیل می‌کنند، گویی که علایق و نیازهای مردان جهانی و در برگیرنده هر دو جنس است» (Hxley, 2002: 36).

باین‌حال، هر یک از رویکردهای انتقادی برنامه‌ریزی نیز به‌تنهایی قادر به توضیح کامل رابطه میان قدرت، فضا و نابرابری جنسیتی نیستند. برخی بر ساختارهای اقتصادی تمرکز دارند، برخی بر فرآیندهای ارتباطی و برخی دیگر بر سیاست‌های هویتی و فرهنگی. از این‌رو، بررسی این نظریه‌ها در پژوهش حاضر نه به‌صورت هم‌نشینی صرف، بلکه با هدف آشکار کردن ظرفیت‌ها و محدودیت‌های هر یک برای تحلیل عدالت جنسیتی در برنامه‌ریزی شهری انجام می‌شود.

نظریه برنامه‌ریزی رادیکال / انتقادی و عدالت فضایی دیوید هاروی

هاروی در کتاب عدالت اجتماعی و شهر (۱۹۷۳) برنامه‌ریزی شهری را نه فرایندی عقلانی و خنثی، بلکه سازوکاری برای تثبیت و بازتولید نظم سرمایه‌داری می‌داند. از نظر او «بی‌طرفی فنی» در برنامه‌ریزی یک افسانه است؛ زیرا تصمیم‌هایی مانند تخصیص بودجه، مکان‌یابی خدمات شهری یا سیاست‌های مسکن، حتی وقتی در قالب زبان فنی بیان می‌شوند، حامل ارزش‌های طبقاتی و ساختارهای قدرت‌اند. برنامه‌ریزی در این چارچوب ابزاری است که اغلب نابرابری‌های فضایی را پنهان می‌کند و حتی طرح‌هایی که با شعار «بهبود» آغاز می‌شوند، در نهایت می‌توانند به تداوم نابرابری منجر شوند. بر این اساس، هاروی تنها راه برون‌رفت از این وضعیت را دگرگونی فرایند برنامه‌ریزی از طریق دموکراسی مشارکتی و کنترل جمعی بر منابع فضایی می‌داند.

هاروی در آثار بعدی خود، همچون فضاهای سرمایه‌داری جهانی (۲۰۰۶)، تحلیل عدالت فضایی را از سطح نقد ایدئولوژی برنامه‌ریزی به بررسی سازوکارهای مادی تولید نابرابری فضایی بسط می‌دهد. تحلیل او از «تثبیت فضایی» توضیح می‌دهد که چگونه سرمایه برای حل بحران‌های اضافه‌تولید، فضا را به عرصه جدیدی برای سرمایه‌گذاری تبدیل می‌کند؛ فرایندی که به‌طور ساختاری نابرابری آفرین است، زیرا هزینه‌های آن بر دوش گروه‌های کم‌قدرت‌تر و منافع آن نصیب گروه‌های مسلط می‌شود. از این منظر، عدالت فضایی به معنای نقد تخصیص ناعادلانه منابع و پیامدهای فضایی توسعه سرمایه‌دارانه است. ادعای اینکه هاروی «در مقاله حق به شهر» (۲۰۰۸) عدالت فضایی^۱ را به خواسته‌ای سیاسی تبدیل می‌کند، زمانی دقیق‌تر می‌شود که این اثر در امتداد مسیر تحول فکری او خوانده شود. مفهوم عدالت فضایی از همان آثار اولیه او ریشه دارد، اما در نوشته‌های متأخرترش به‌ویژه در شهرهای شورشی (۲۰۱۲) به سطحی صریح‌تر از کنش سیاسی و عمل جمعی ارتقا پیدا می‌کند. در این مرحله، هاروی حق به شهر را نه صرفاً مطالبه‌ای توزیعی، بلکه حقی برای بازآفرینی جمعی شهر مطابق نیازهای مردمان و علیه منطق نولیبرالی تولید فضا تعریف می‌کند. با وجود اهمیت گسترده چارچوب عدالت فضایی هاروی، تمرکز محوری او بر ساختارهای اقتصادی و طبقاتی باعث می‌شود که ابعاد فرهنگی، هویتی و جنسیتی نابرابری کمتر در مرکز تحلیل او قرار گیرد. از این‌رو، خوانش عدالت فضایی در ارتباط با عدالت جنسیتی نیازمند تکمیل این سنت نظری با رویکردهایی است که به فرایندهای مشارکتی و سیاست تفاوت توجه بیشتری دارند و تجربه زیسته گروه‌های مختلف از جمله زنان را در فهم نابرابری فضایی وارد می‌کنند.

نظریه برنامه‌ریزی مشارکتی پتسی هیلی

هیلی کتاب «برنامه‌ریزی همکارانه: شکل‌دهی مکان‌ها در جوامع از هم‌گسسته» (۱۹۹۷) را در پاسخ به بحران‌های اجتماعی و فلسفی برنامه‌ریزی شهری در دهه‌های پایانی قرن بیستم و بر پایه نظریه کنش ارتباطی یورگن هابرماس

می‌نویسد. به اعتقاد هیلی جوامع مدرن دچار تکه‌تکه‌گی اجتماعی و تنوع فرهنگی شده‌اند؛ دولت و برنامه‌ریزان دیگر نمی‌توانند از بالا تصمیم بگیرند؛ اعتماد عمومی، معناهای مشترک و «امر عمومی» تضعیف شده است. او این سؤال اساسی را مطرح می‌کند که چگونه می‌توان در چنین جامعه‌ای به گونه‌ای که هم عادلانه باشد و هم مؤثر، برنامه‌ریزی کرد؟ هیلی بر پایه نظریه ارتباطی یورگن هابرماس، برنامه‌ریزی مشارکتی را پیشنهاد می‌کند. به اعتقاد او برنامه‌ریزی شهری باید فرایندی اجتماعی و گفت‌وگویی باشد که در آن مردم محلی، نهادهای دولتی، و ذی‌نفعان مختلف، در ساختن معناهای مشترک برای مکان‌ها مشارکت کنند. او استدلال می‌کند که برنامه‌ریزی باید از یک فرایند «فنی-ابزاری» به یک فرایند اجتماعی-گفت‌وگویی تبدیل شود. هیلی معتقد است که جوامع امروزی «تکه‌تکه» هستند و قدرت در آن‌ها به صورت نابرابر توزیع شده است. برنامه‌ریزی ارتباطی باید این نابرابری‌ها را به طور فعال شناسایی و مدیریت کند. نهادهای برنامه‌ریزی باید ساختار شبکه‌ای پیدا کنند که در آن، نهادهای دولتی، بخش خصوصی و جامعه مدنی به صورت افقی همکاری کنند. هدف نهایی این فرایند، تولید یک «طرح» صرف نیست، بلکه «شکل‌دهی به مکان» است. مکان در دیدگاه هیلی، یک مفهوم اجتماعی است که از طریق توافق و تفسیر مشترک بین بازیگران شکل می‌گیرد.

با این حال، برخی پژوهشگران معتقدند رویکرد برنامه‌ریزی ارتباطی گاه دچار نوعی «رمانتیزه کردن گفت‌وگو» می‌شود؛ به این معنا که فرض می‌کند گفت‌وگوی میان ذی‌نفعان می‌تواند به توافقی عادلانه منجر شود، درحالی که روابط قدرت در بسیاری از موارد مانع مشارکت واقعی گروه‌های حاشیه‌ای می‌شود. در چنین شرایطی، فرآیندهای مشارکتی ممکن است به جای کاهش نابرابری، به بازتولید سلطه گروه‌های قدرتمند در قالبی ظاهراً دموکراتیک بینجامد. این مسئله به ویژه در بسترهایی که نهادهای مدنی ضعیف‌ترند یا دسترسی گروه‌های اجتماعی به منابع قدرت نابرابر است، اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. به عنوان مثال فوکو (۱۹۸۰) معتقد است که گفتمان و قدرت در هم تنیده‌اند؛ گفت‌وگو همواره در چارچوب رژیم‌های حقیقت شکل می‌گیرد و نمی‌توان آن را مستقل از ساختارهای سلطه در نظر گرفت. بنابراین، هرگونه فرایند مشارکتی، اگر از تحلیل قدرت غفلت کند، ممکن است صرفاً بازتولید همان نظم گفتاری مسلط باشد.

سیاست تفاوت و عدالت به مثابه به رسمیت شناختن ماریون یانگ

آیریس ماریون یانگ^۱ در کتاب تأثیرگذارش «عدالت و سیاست تفاوت» (۱۹۹۰) نظریه سیاست تفاوت و عدالت به مثابه به رسمیت شناختن را ارائه کرده است. این نظریه پاسخی مستقیم به رویکردهای سنتی عدالت است که عمدتاً بر «برابری» و «توزیع» متمرکز بودند و تفاوت‌های گروهی را نادیده می‌گرفتند. یانگ در این کتاب استدلال می‌کند که برای رسیدن به یک جامعه عادلانه، باید دو جنبه اساسی عدالت را مدنظر قرار دهیم: عدالت توزیعی (که به منابع می‌پردازد) و عدالت به مثابه به رسمیت شناختن / فرهنگی (که به شأن و هویت گروهی می‌پردازد). یانگ منتقد اصلی رویکردی است که می‌گوید برای عدالت، باید با همه افراد به طور یکسان رفتار شود (اصل «برخورد برابر»). او این رویکرد را «سیاست برابری» می‌نامد و معتقد است که این رویکرد برای گروه‌های تحت ستم مخرب است؛ زیرا تفاوت‌ها را محو می‌کند. یانگ برای نشان دادن ناکافی بودن مدل توزیعی، پنج شکل اساسی از ظلم را که ساختارهای اجتماعی می‌توانند هر کدام از آن‌ها را به نوعی به کار بگیرند؛ شناسایی می‌کند. به اعتقاد او عدالت واقعی مستلزم رفع پنج شکل ظلم است: (۱) استثمار^۲؛ در این حالت، یک گروه از طریق انتقال غیرمنصفانه دستاوردهای کار گروه دیگر بهره‌مند می‌شود (اغلب با تمرکز بر روابط طبقاتی)؛ (۲) حاشیه‌نشینی^۳؛ این شکل از ظلم، گروه‌هایی را به حاشیه می‌راند و آن‌ها را از مشارکت کامل در زندگی اقتصادی و اجتماعی محروم می‌کند (این مورد به طور ویژه به تجارب زنان و اقلیت‌ها مربوط می‌شود)؛ (۳)

1. Marion Young
2. Exploitation
3. Marginalization

بی‌قدرتی^۱: ساختارهای سلسله‌مراتبی که برخی گروه‌ها را از فرصت مشارکت در تصمیم‌گیری‌هایی که بر زندگی آن‌ها اثر می‌گذارد، محروم می‌کند. این امر منجر به احساس انفعال و عدم توانایی در تأثیرگذاری می‌شود؛^۲ امپریالیسم فرهنگی^۳: تحمیل تجربیات، زبان و دیدگاه‌های یک گروه مسلط به‌عنوان استاندارد یا نرمال، درحالی‌که تجربیات گروه‌های دیگر کوچک‌شمردن یا غیرقابل رؤیت می‌شوند و ۵) خشونت^۴: اعمال هدفمند و سازمان‌یافته خشونت فیزیکی یا روانی بر اعضای گروه‌های تحت ستم به‌منظور حفظ نظم موجود. «سیاست تفاوت» پاسخ یانگ به نحوه رسیدن به عدالت پس از شناسایی اشکال ظلم است. یانگ استدلال می‌کند که برای دستیابی به عدالت، باید تفاوت‌های تجربی و هویتی گروه‌ها را به رسمیت شناخت و به آن‌ها احترام گذاشت. تفاوت‌ها اغلب در اثر روابط قدرت شکل می‌گیرند؛ یعنی این روابط قدرت هستند که برخی گروه‌ها را «متفاوت» و «حاشیه‌ای» تعریف می‌کنند.

هدف، تضمین این موضوع است که هیچ گروهی در اثر تفاوت‌های هویتی خود، از مشارکت کامل در زندگی اجتماعی و اقتصادی محروم نماند. عدالت واقعی مستلزم به رسمیت شناختن ارزش تفاوت‌ها است، که این امر نیازمند تغییر فرهنگی است، نه فقط تغییر در تخصیص اقتصادی. یعنی عدالت به‌مثابه به رسمیت شناختن^۵؛ این نوع عدالت بر این ایده تمرکز دارد که نابرابری صرفاً در کمبود منابع مالی نیست، بلکه در عدم به رسمیت‌شناسی و احترام فرهنگی و نمادین به هویت گروه‌های تحت ستم نیز ریشه دارد.

نظریه‌های فمینیستی فضای شهری

در این بخش صرفاً نظریه‌های سه نظریه‌پرداز فمینیستی فضای شهری یعنی مک‌دوال، دورین ماسی و لسلای کرن مطرح خواهند شد. این سه نظریه با وجود تفاوت زمانی و رویکردی، زنجیره‌ای منطقی از نقد ساختار تا کنش فضایی می‌سازند و به‌طور یکپارچه، بنیان نظری لازم برای مفهوم‌پردازی برنامه‌ریزی شهری مبتنی بر عدالت جنسیتی را فراهم می‌کنند. انتخاب نظری حاضر، به معنای نفی اهمیت سایر رویکردهای فمینیستی نیست، بلکه صرفاً محدودیت اتخاذشده در این مطالعه به دلیل حفظ تمرکز تحلیلی است.

در این پژوهش، عدالت جنسیتی نه صرفاً به‌عنوان زیرمجموعه‌ای از عدالت اجتماعی، بلکه به‌عنوان بعدی تحلیلی در نظر گرفته می‌شود که می‌تواند برخی نابرابری‌های پنهان در چارچوب‌های کلی عدالت اجتماعی را آشکار سازد. به بیان دیگر، اگرچه عدالت جنسیتی در پیوند با ساختارهای گسترده‌تر عدالت اجتماعی شکل می‌گیرد، اما تجربه‌های جنسیتی از فضا نشان می‌دهد که نابرابری‌های فضایی زنان اغلب حتی در سیاست‌هایی که با هدف تحقق عدالت اجتماعی طراحی شده‌اند نیز نادیده گرفته می‌شوند. از این‌رو، تحلیل فمینیستی فضا امکان آن را فراهم می‌کند که عدالت اجتماعی از منظر روابط جنسیتی مورد بازخوانی قرار گیرد.

بر همین اساس، استفاده از نظریه‌های فمینیستی در این پژوهش با هدف تکمیل رویکردهای عدالت فضایی و برنامه‌ریزی انتقادی انجام می‌شود. درحالی‌که نظریه‌هایی مانند عدالت فضایی هاروی بیشتر بر ساختارهای اقتصادی و طبقاتی تمرکز دارند، نظریه‌های فمینیستی شهری نشان می‌دهند که چگونه روابط جنسیتی نیز در تولید و تجربه فضا نقش اساسی دارند. در نتیجه، این دیدگاه‌ها نه جایگزین نظریه‌های عدالت اجتماعی، بلکه مکمل آن‌ها در تحلیل چندبعدی نابرابری‌های شهری محسوب می‌شوند.

1. Powerlessness
2. Cultural Imperialism
3. Violence
4. Recognition

لیندا مک‌داول؛ تقسیم جنسیتی فضای شهری

مقاله مشهور و پر استناد «به‌سوی درک تقسیم جنسیتی فضای شهری» (۱۹۸۳) اثر لیندا مک‌داول^۱ که به‌عنوان یکی از آثار تأثیرگذار در گسترش مطالعات فمینیستی در جغرافیا و مطالعات شهری شناخته می‌شود، توجه پژوهشگران را به پیوند میان جنسیت و فضا جلب کرد. او در این مقاله بر این نکته تأمل‌برانگیز تأکید دارد که برای درک واقعی فضاهای شهری باید ساختار اجتماعی و روابط جنسیتی را در مرکز تحلیل قرار داد. او تأکید دارد که تقسیم‌بندی‌های جنسیتی را باید به‌عنوان یک عنصر ساختاری محوری در نظر گرفت، نه صرفاً یک متغیر ثانویه. او نشان می‌دهد که رابطه میان تولید (کار مزدی، فعالیت اقتصادی) و بازتولید (کار خانگی، مراقبت، وظایف خانوادگی) باید به‌عنوان یک فرآیند واحد دیده شود. این دو حوزه در فضاهای شهری به‌طور جدایی‌ناپذیر درهم‌تنیده‌اند. فضاهای شهری جنسیت‌مند هستند چراکه فضاهای شهری به‌طور فعال روابط جنسیتی را بازتاب و بازتولید می‌کنند، نه اینکه صرفاً خنثی یا طبیعی باشند. فضای شهری (از برنامه‌ریزی تا طراحی) تحت سلطه یک مدل کارمند مرد بوده است که محوریت زندگی او (سفر خطی از خانه به محل کار) مبنای سیاست‌گذاری‌ها (مانند مسیرهای اتوبوس یا مکان‌یابی مراکز کاری) قرار گرفته است. این مدل، مسئولیت‌های بازتولید (خرید، مراقبت، کارهای خانگی) که اغلب بر دوش زنان است و نیازمند الگوهای حرکتی پیچیده‌تر (چندمحوری) است را نادیده می‌گیرد. مک‌داول در این باب تحلیل ساختاری را مطرح می‌کند و معتقد است که تحلیل فمینیستی باید به ساختار اجتماعی که این تقسیم‌بندی‌های فضایی و سرکوب جنسیتی را ایجاد و بازتولید می‌کند؛ توجه نشان دهد. این تحلیل باید زمان و مکان خاص روابط بین مردان و زنان را در نظر بگیرد. در همین راستا معتقد است که پدرسالاری یک مفهوم واحد، ثابت و جهانی نیست، بلکه در هر جامعه و دوره تاریخی، شکل خاصی از روابط جنسیتی و تقسیم فضایی را تولید می‌کند. مک‌داول از رویکردهایی که صرفاً به توصیف رفتار زنان در شهر (مثلاً اینکه زنان چه ساعتی و به کجا سفر می‌کنند) می‌پردازند، انتقاد می‌کند. او معتقد است که این مطالعات ناکافی هستند چراکه علت‌های ساختاری را نادیده می‌گیرند از همین روست که معتقد است رفتار زنان در فضا، صرفاً یک انتخاب فردی نیست، بلکه تابعی از ساختارهای اجتماعی وسیع‌تر است. همچنان که این مطالعات تحلیل پدرسالاری را نادیده گرفته و حذف می‌کنند و انتقاد می‌کند که تمرکز صرف بر زنان یا رفتار زنان مانع پرداختن به ساختار روابط اجتماعی حاکم (پدرسالاری) که موجب ستم بر زنان است، می‌شود.

دورین ماسی؛ فضا، مکان و جنسیت

کتاب «فضا، مکان و جنسیت» (۱۹۹۴) دورین ماسی، نقطه عطفی در جغرافیا و نظریه فمینیستی است. او در بخش مهم این اثر با همین عنوان، به نقد دیدگاه‌های سنتی فضایی که فضا را صرفاً یک پس‌زمینه یا بوم خنثی برای کنش‌های اجتماعی می‌دانستند، می‌پردازد. او با نقد مفهوم سنتی فضا، آن را به‌عنوان «تولیدشده از طریق روابط اجتماعی» تعریف می‌کند و مکان را تجسد خاص و محلی این روابط می‌داند. ماسی استدلال می‌کند که مکان‌ها به اشکال مختلف و متنوعی در فرهنگ‌ها و در طی زمان جنسیتی می‌شوند. این فضا و مکان‌ها نه تنها چگونگی شکل‌گیری جنسیت در جوامع را نشان می‌دهد بلکه متقابلاً بر آن تأثیر می‌گذارند. نابرابری جنسیتی به‌طور فیزیکی در ساختار مکان‌ها حک می‌شوند. مکان‌ها صرفاً بازتاب نابرابری نیستند؛ بلکه به‌طور فعال نابرابری‌ها را تولید و بازتولید می‌کنند. او در این کتاب، نابرابری را از طریق مفهوم سرعت روابط نیز می‌بیند. مناطقی که توسط جریان‌های سرمایه و قدرت مردانه سریع‌تر و با دسترسی آزادتر تعریف می‌شوند، به‌طور هم‌زمان زنانی را در خود محبوس می‌کنند که دسترسی‌شان به دلیل هنجارهای ایمنی، کار مراقبتی یا انتظارات جنسیتی محدودتر است. به‌عنوان مثال آنچه در مناطقی مانند کمبریج که رشد سریع اقتصادی را

تجربه می‌کنند در حال شکل‌گیری است، گونه جدیدی از مردانگی و نوع جدیدی از نقش‌ها و روابط جنسیتی است که با وجود توجه به حقوق زنان، همچنان به تقسیم‌کار جنسیتی دامن می‌زنند. او معتقد است که نابرابری جنسیتی یک امر انتزاعی نیست یا صرفاً نمادین نیست، بلکه یک تجربه فیزیکی در مکان است و به‌طور عینی در ساختار مکان‌ها حک شده است. اینکه زنی چقدر احساس امنیت می‌کند، چقدر می‌تواند در ساعات دیروقت تردد کند یا به کدام فضاها دسترسی دارد، مستقیماً به ساختار رابطه‌ای آن مکان بستگی دارد. ماسی تأکید دارد که فضاهای شهری هم‌زمان که می‌توانند آزادی مردان را گسترش دهند می‌توانند زنان را محدود و محصور و عرصه حضورشان را تنگ کنند. از این‌رو برای رسیدن به عدالت جنسیتی، باید فضاها و مکان‌ها را به‌گونه‌ای بازطراحی شود که تجربه زیسته زنان و نیازهای آنان به رسمیت شناخته شود.

لسلی کرن؛ شهر فمینیستی بازپس‌گیری فضا در دنیای مردانه

لسلی کرن^۱ در کتاب معروف خود با عنوان «شهر فمینیستی؛ تصاحب فضا در جهان ساخت مردان» (۲۰۱۹) استدلال می‌کند که شهرها، به شکل کنونی‌شان، محصول یک «مدل کاربری» هستند که بیشتر نیازهای مردان مجرد و تمام‌وقت شاغل را در نظر گرفته است؛ مدلی که نیازهای مربوط به مراقبت، بارداری، حمل کودکان و امنیت شخصی را که اغلب بر دوش زنان است، نادیده می‌گیرد. هدف کتاب، ارائه یک عدسی فمینیستی برای دیدن و سپس بازطراحی فضاها است تا شهرها به مکان‌هایی عادلانه‌تر برای همه، به‌ویژه زنان، تبدیل شوند. کرن نشان می‌دهد که چگونه زیرساخت‌های شهری به دلیل نادیده گرفتن «کار مراقب» ناکارآمد شده‌اند. به‌عنوان مثال در حمل‌ونقل، تمرکز بر مسیرهای مستقیم خانه-محل کار (مدل مردانه)، درحالی‌که زنان اغلب سفرهای چندوجهی انجام می‌دهند. این امر به «سفرهای زنجیره‌ای» نیاز دارد که سیستم‌های حمل‌ونقل تک‌محوری از آن پشتیبانی نمی‌کنند. یا در خصوص مسکن؛ عدم وجود فضاهای انعطاف‌پذیر، آپارتمان‌های اشتراکی کوچک یا فضاهای عمومی در نزدیکی مسکن برای تسهیل مراقبت روزمره. او همچنین به این موضوع هم می‌پردازد که ترس زنان از آزار و خشونت، یک «احساس» نیست، بلکه پاسخی منطقی به طراحی فضایی ناایمن است. خیابان‌های عریض، پارک‌های بزرگ و خلوت، کمبود نورپردازی، و معماری‌ای که نقاط کور ایجاد می‌کند، همگی از سوی زنان به‌عنوان مکان‌های بالقوه خطرناک تفسیر می‌شوند. این ترس باعث خودسانسوری فضایی و محدود شدن زندگی عمومی زنان می‌شود. کرن با طرح این تیتیر «فضاهای عمومی: نابرابری در حضور»؛ استدلال می‌کند که فضاهای عمومی، مانند پارک‌ها، کافه‌ها و پیاده‌روها، به دلیل طراحی مردانه، برای زنان «تازه وارد» هستند. به‌عنوان مثال نشستن و مکث کردن؛ طراحی نیمکت‌ها یا فضاهای عمومی «اغلب به‌گونه‌ای است که یا برای استراحت طولانی‌مدت (بیکاری) مناسب نیست، یا مکانی برای گفتگوهای طولانی زنانه (که اغلب توسط فضاهای عمومی مبتنی بر «کارآمدی» مردانه نادیده گرفته می‌شود) فراهم نمی‌کند. در نهایت کرن شهر فمینیستی را به‌عنوان راهکار پیشنهاد می‌کند. او شهر فمینیستی را شهری تعریف می‌کند که در آن، نیازهای کسانی که کمترین قدرت را دارند، اولویت طراحی را تعیین می‌کنند. این امر مستلزم دو اقدام است: (۱) بازنگری در زیرساخت‌ها؛ طراحی حمل‌ونقل، مسکن و خدمات عمومی برای پاسخگویی به نیازهای مراقبت، تنوع سنی، و تنوع توانایی‌ها؛ و (۲) بازپس‌گیری فضاهای عمومی؛ نه با حذف مردان، بلکه با طراحی فضاها به‌گونه‌ای که احساس امنیت و تعلق را برای همه گروه‌ها افزایش دهد (مانند بهبود دید، افزایش نظارت غیررسمی و فراهم کردن کاربری‌های چندگانه).

نوآوری این پژوهش نه در ارائه یک نظریه کاملاً جدید، بلکه در صورت‌بندی یک چارچوب مفهومی تلفیقی برای فهم رابطه میان عدالت فضایی، قدرت اقتصادی و نابرابری جنسیتی در برنامه‌ریزی شهری است. درحالی‌که نظریه‌پردازان

برنامه‌ریزی انتقادی عمدتاً بر ساختارهای سرمایه و عدالت فضایی تمرکز داشته‌اند و رویکردهای فمینیستی بیشتر بر تجربه جنسیتی فضا و نابرابری‌های روزمره تأکید کرده‌اند، این پژوهش می‌کوشد این دو سنت نظری را در یک چارچوب تحلیلی مشترک به هم پیوند دهد. حاصل این تلفیق، چارچوبی است که نشان می‌دهد چگونه روابط قدرت اقتصادی، ساختارهای نهادی برنامه‌ریزی و مناسبات جنسیتی به‌صورت هم‌زمان در تولید و بازتولید نابرابری فضایی نقش دارند و چگونه برنامه‌ریزی شهری می‌تواند از طریق سازوکارهای مشارکت، باز توزیع و بازآرایی فضایی به سمت عدالت جنسیتی حرکت کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر ماهیتی نظری - تحلیلی دارد و با رویکرد سنتز مفهومی و مرور انتقادی ادبیات انجام شده است. هدف از این رویکرد، استخراج، مقایسه و تلفیق مفاهیم کلیدی موجود در نظریه‌های برنامه‌ریزی انتقادی و فمینیستی مرتبط با فضای شهری و عدالت جنسیتی، و صورت‌بندی آن‌ها در قالب یک چارچوب مفهومی منسجم است. از این منظر، پژوهش حاضر در پی آزمون تجربی فرضیه‌ها یا نظریه‌پردازی صوری مبتنی بر اصول موضوعه نیست، بلکه می‌کوشد از طریق بازخوانی انتقادی ادبیات، مؤلفه‌ها، روابط و دلالت‌های اصلی یک چارچوب تحلیلی را روشن سازد. برای ساخت چارچوب مفهومی، از الگوی جابری (۲۰۰۹) به‌عنوان راهنمای سامان‌دهی مفاهیم و برقراری پیوند میان آن‌ها استفاده شد. بر این اساس، فرایند تحقیق در چهار گام پیش رفت: نخست، شناسایی و استخراج مفاهیم کلیدی از ادبیات برنامه‌ریزی انتقادی و فمینیستی؛ دوم، دسته‌بندی و تلفیق مفاهیم هم‌پوشان و تبدیل آن‌ها به مقوله‌های تحلیلی؛ سوم، تبیین نسبت‌ها و پیوندهای مفهومی میان این مقوله‌ها بر پایه تحلیل انتقادی متون؛ و چهارم، صورت‌بندی چارچوب مفهومی نهایی شامل ابعاد، مؤلفه‌ها و روابط میان آن‌ها. در این مقاله، گزاره‌های حاصل از تلفیق ادبیات نه به معنای فلسفی «اصل موضوعه»، بلکه به‌مثابه گزاره‌های راهنما و برآمده از سنتز نظری به کار گرفته شده‌اند تا انسجام درونی چارچوب پیشنهادی حفظ شود. بنابراین، ادعای مقاله ارائه یک چارچوب مفهومی تحلیلی برای فهم برنامه‌ریزی شهری مبتنی بر عدالت جنسیتی است؛ چارچوبی که می‌تواند در پژوهش‌های بعدی مبنای تحلیل یا آزمون تجربی قرار گیرد.

یافته‌ها

در این بخش ابتدا تلفیق یکپارچه نظریه‌های برنامه‌ریزی انتقادی و فمینیستی فضا ارائه شده سپس نظریه‌ای که از این تلفیق بر ساخت خواهد شد یعنی چارچوب مفهومی «برنامه‌ریزی دموکراتیک مبتنی بر عدالت جنسیتی» ارائه و با توجه به مباحث نظری کنکاش خواهد شد. این تلفیق یک چارچوب مفهومی - نظری جامع عدالت جنسیتی در برنامه‌ریزی شهری را بنا می‌نهد که هم علل ساختاری نابرابری (اقتصادی و جنسیتی) را شناسایی می‌کند و هم سازوکار فرایندی لازم برای تغییر را پیشنهاد می‌دهد.

مرحله اول: استخراج مفاهیم و اصول پایه از دو حوزه نظری

در این مرحله، مفاهیم کلیدی از آثار شاخص هر نظریه‌پرداز استخراج شد؛ به‌گونه‌ای که هر مفهوم بر مبنای مضامین محوری آثار اصلی آنان در حوزه عدالت شهری، برنامه‌ریزی انتقادی و فمینیسم فضایی صورت‌بندی گردید. هدف از این مرحله، شناسایی مضامین نظری قابل‌مقایسه میان دیدگاه‌ها و فراهم کردن مبنایی برای سنتز مفهومی در مراحل بعدی بود.

از نظریات برنامه‌ریزی انتقادی: ۱) هاروی: برنامه‌ریزی رادیکال و عدالت فضایی؛ قدرت، سرمایه، طبقه، فضا به‌مثابه محصول مناسبات اقتصادی، مالکیت جمعی، دموکراسی فضایی؛ عدالت فضایی (بازخوانی در سطح ساختاری): فضا محصول روابط قدرت اقتصادی، باز توزیع منابع، مبارزه با نابرابری طبقاتی؛ ۲) پتسی هیلی: برنامه‌ریزی مشارکتی؛ ارتباط، کنش گفت‌وگویی، عقلانیت ارتباطی، مشارکت ذی‌نفعان، سیاست تفاوت؛ ۳) ماریون یانگ: سیاست تفاوت و عدالت به‌مثابه به رسمیت شناختن؛ به رسمیت شناختن تفاوت‌ها، چندصدایی، رفع سلطه گروه‌های به حاشیه رانده شده، حق حضور

از نظریات فمینیستی فضای شهری: ۱) دورین ماسی: فضا، مکان و جنسیت؛ فضا رابطه‌ای و سیال، حاصل انگاشت‌های قدرت جنسیتی، تفاوت‌های مکانی در تجربه زنان؛ ۲) لیندا مک‌داول: تقسیم جنسیتی فضا؛ جدایی عرصه‌های عمومی و خصوصی، نظم فضایی مردانه، طرد زنان از فضاهای تصمیم‌گیری؛ ۳) لسی کرن: شهر فمینیستی؛ بازپس‌گیری فضاهای شهری، حضور فعال زنان، طراحی فضا برای برابری در زیست شهری

مرحله دوم: گزاره‌ها یا مؤلفه‌های تحلیلی حاصل از سنتز ادبیات

بر پایه مقایسه و تلفیق مفاهیم استخراج‌شده از نظریه‌ها، مجموعه‌ای از گزاره‌های تحلیلی صورت‌بندی شد. این گزاره‌ها نه لزوماً بیان صریح همه نظریه‌پردازان، بلکه حاصل سنتز تفسیری ادبیات و بازخوانی انتقادی آن‌ها در نسبت با مسئله عدالت جنسیتی در فضای شهری هستند.

بر پایه تلفیق مفاهیم استخراج‌شده از ادبیات، مجموعه‌ای از گزاره‌ها و مؤلفه‌های تحلیلی مشترک صورت‌بندی شد که هسته مفهومی چارچوب پیشنهادی را تشکیل می‌دهند: ۱) فضا محصول روابط قدرت اقتصادی و جنسیتی است؛ ۲) عدالت شهری مستلزم بازاندیشی هم‌زمان در ساختارهای سلطه طبقاتی و جنسیتی است؛ ۳) برنامه‌ریزی باید بر گفت‌وگوی دموکراتیک و به رسمیت شناختن تفاوت‌ها استوار باشد؛ ۴) حضور زنان و گروه‌های به حاشیه رانده شده شرط تقویت دموکراسی فضایی است؛ ۵) دسترسی برابر به منابع و امکانات شهری از پیش‌شرط‌های تحقق عدالت جنسیتی است؛ ۶) بازآرایی فضا می‌تواند به کاهش و باز تنظیم اشکال سلطه اقتصادی و جنسیتی یاری رساند؛ و ۷) عدالت جنسیتی در پیوند با عدالت فضایی، اجتماعی و فرهنگی معنا می‌یابد.

مرحله سوم: تبیین روابط مفهومی میان مؤلفه‌ها

در این مرحله، نسبت‌های مفهومی میان مؤلفه‌های یادشده بر پایه تحلیل انتقادی ادبیات روشن شد. بر این اساس، اگر فضا محصول روابط قدرت اقتصادی و جنسیتی باشد، برنامه‌ریزی عدالت محور ناگزیر باید متوجه سازوکارهای بازتولید این سلطه‌ها نیز باشد. همچنین، اگر دموکراسی فضایی در گرو به رسمیت شناختن تفاوت‌ها و مشارکت گروه‌های به حاشیه رانده شده باشد، برنامه‌ریزی مشارکتی تنها زمانی واجد معنای عدالت محور خواهد بود که حساس به جنسیت و چندصدایی باشد. افزون بر این، پیوند میان دسترسی برابر به منابع شهری و بازآرایی فضا نشان می‌دهد که مداخله کالبدی و نهادی را باید به‌صورت توأمان در چارچوب عدالت جنسیتی فهم کرد. در مجموع، این روابط مفهومی به‌صورت‌بندی چارچوبی انجامید که در آن عدالت جنسیتی شهری به‌مثابه پدیده‌ای چندبعدی و درهم‌تنیده با عدالت فضایی، اجتماعی و فرهنگی فهم می‌شود.

مرحله چهارم: بر ساخت چارچوب مفهومی

بر پایه روابط مفهومی استخراج‌شده در مراحل پیشین، چارچوب مفهومی پژوهش در قالب مدلی سه سطحی صورت‌بندی شد. این مدل تلاش می‌کند پیوند میان ساختارهای اقتصادی - فضایی، فرآیندهای نهادی برنامه‌ریزی و

تجلیات فضایی عدالت جنسیتی را در یک دستگاه تحلیلی واحد نشان دهد. بدین ترتیب، چارچوب پیشنهادی نه صرفاً جمع‌بندی ادبیات، بلکه تلاشی برای سازمان‌دهی مفاهیم در قالب یک الگوی تحلیلی چند سطحی است. سطح ساختاری: فضا ترکیب نیروهای اقتصادی و فرهنگی — جنسیتی است؛ بنابراین هرگونه عدالت شهری باید دو وجه ساختار قدرت را هدف گیرد سرمایه و جنسیت.

سطح فرآیندی: برنامه‌ریزی عدالت جنسیتی فرایندی گفت‌وگویی و مشارکتی است که بر اساس به رسمیت شناختن تفاوت‌ها شکل می‌گیرد؛ سیاست تفاوت و عقلانیت ارتباطی هیلی با فمینیسم ماسی و یانگ تلفیق می‌شود. سطح فضایی: بازپس‌گیری فضاها؛ طراحی شهری بر مبنای حضور فعال زنان؛ ایجاد شبکه مالکیت و استفاده جمعی؛ توزیع برابر امکانات و امنیت فضایی. این سطح تجلی عملی تلفیق هاروی و کرن است.

گزاره‌های نهایی چارچوب مفهومی بر ساخت شده عبارت‌اند از: (۱) عدالت جنسیتی در شهر، بیان فضایی عدالت اجتماعی است؛ (۲) عدالت فضایی بدون مشارکت زنان ناقص است، زیرا فضا دومانظوره اقتصادی و فرهنگی است؛ (۳) برنامه‌ریزی باید از مالکیت خصوصی و تصمیم‌گیری‌های تمرکزگرا به سمت مالکیت جمعی و گفت‌وگوهای جنسیت محور حرکت کند؛ (۴) فضاهای شهری باید از نظم مردانه و طبقاتی به نظم تفاوت محور و مشارکتی دگرگون شوند و (۵) محصول نهایی، شهری فمینیستی است که عدالت فضایی و جنسیتی را در ساخت اجتماعی و کالبدی خود نهادینه می‌کند. این چارچوب مفهومی را می‌توان به‌مثابه مدلی تحلیلی برای فهم پیوند میان عدالت فضایی و عدالت جنسیتی در برنامه‌ریزی شهری در نظر گرفت.

این مدل مفهومی سه مؤلفه کلیدی را برای تحقق عدالت جنسیتی در برنامه‌ریزی شهری تعریف می‌کند: (۱) دگرگونی هم‌زمان سه‌گانه: تحقق عدالت شهری منوط به تغییر هم‌زمان در سه سطح اقتصادی/توزیعی (هاروی)؛ تعدیل منطق سرمایه و مالکیت؛ در سطح فرهنگی/هویتی؛ به رسمیت شناختن و احیای تفاوت‌های فضایی حذف‌شده؛ و نهایتاً سطح کنشی/نهادی تعبیه دموکراسی مشارکتی در قلب فرآیند تصمیم‌گیری شهری؛ (۲) عدالت به‌مثابه «بازپس‌گیری دموکراتیک فضا»؛ فضا دیگر نه صرفاً یک منبع اقتصادی، بلکه بستر تحقق هویت و حضور برابر است. این بازپس‌گیری از طریق فرآیندی ارتباطی و با هدف نهایی حذف سلطه (طبقاتی و جنسیتی) صورت می‌گیرد؛ (۳) اولویت‌بندی «به رسمیت شناختن» در عمل این چارچوب مفهومی استدلال می‌کند که اعمال صرفاً توزیعی (مثل ساخت پارک‌های بیشتر) در غیاب به رسمیت شناختن فرهنگی زنان، صرفاً به تثبیت اشکال جدیدی از نابرابری منجر می‌شود. بنابراین، بالاترین سطح مداخله، تغییر نمادها و ساختارهای ذهنی است که فضا را مردانه تعریف کرده‌اند. نتیجه نهایی اینکه برنامه‌ریزی شهری عادلانه، زمانی محقق می‌شود که فرآیند آن دموکراتیک، اهدافش رهایی از سلطه اقتصادی و فضایی و معیار موفقیتش، به رسمیت شناختن تفاوت‌های ساختاری زنان در محیطی باشد که از نظم مردانه رها شده است.

صورت‌بندی چارچوب مفهومی «برنامه‌ریزی شهری دموکراتیک مبتنی بر عدالت جنسیتی»

هدف این پژوهش ارائه یک نظریه مستقل جدید نیست، بلکه صورت‌بندی یک چارچوب مفهومی تحلیلی است که با تلفیق دیدگاه‌های برنامه‌ریزی انتقادی و فمینیسم فضایی، روابط مفهومی میان ساختارهای قدرت شهری، فرآیندهای برنامه‌ریزی و نابرابری‌های جنسیتی در فضا را تبیین می‌کند. در این چارچوب، متغیرها و سطوح تحلیل به‌منظور تسهیل تحلیل تجربی و ارزیابی سیاست‌های شهری مشخص می‌شوند، بدون آنکه ادعای ارائه یک نظریه عام و مستقل مطرح باشد. این چارچوب امکان تحلیل تجربی سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های شهری را از منظر سه بعد اصلی، یعنی ساختارهای نهادی برنامه‌ریزی، الگوهای توزیع فضایی منابع و تجربه جنسیتی فضا، فراهم می‌کند

۱. ساختار منطقی تلفیق؛ از اصول پایه تا مدل نهایی: منطق درونی این نظریه بر این استدلال استوار است: عدالت فضایی (هاروی) بدون عدالت جنسیتی (یانگ/فمینیست‌ها) ناقص است و عدالت جنسیتی بدون دموکراسی مشارکتی (هیلی) غیرقابل تحقق است: ۱) مبنای نقد (هاروی + فمینیست‌ها): فضا محصول روابط قدرت اقتصادی (سرمایه/طبقه) و جنسیتی (نظم مردانه) است. برنامه‌ریزی تابع بازار ناعادلانه است و از ساختار مردانه تبعیت می‌کند: ۲) بنیاد عدالت (یانگ + فمینیست‌ها): هدف عدالت فراتر از توزیع منابع است؛ باید نظم فرهنگی غالب را نقد کرد و تفاوت‌های فضایی زیسته زنان را به رسمیت شناخت: ۳) فرآیند تحقق (هیلی + هاروی): تغییر ساختارها نیازمند فرآیندی دموکراتیک و ارتباطی است که در آن زنان و گروه‌های فرودست، مالکیت و حق تصمیم‌گیری در بازآرایی فضا (کرن + هاروی) را از طریق گفتگو و مشارکت فعال کسب کنند.

۲. دستاوردهای کلیدی مدل تلفیقی: این تلفیق، سه مؤلفه کلیدی را برای تحقق عدالت جنسیتی در برنامه‌ریزی شهری تعریف می‌کند: ۱) دگرگونی هم‌زمان سه‌گانه: تحقق عدالت شهری منوط به تغییر هم‌زمان در سه سطح است: سطح اقتصادی/توزیعی (هاروی): تعدیل منطق سرمایه و مالکیت؛ سطح فرهنگی/هویتی (یانگ): به رسمیت شناختن و احیای تفاوت‌های فضایی حذف‌شده؛ سطح کنشی/نهادی (هیلی): تعبیه دموکراسی مشارکتی در قلب فرآیند تصمیم‌گیری شهری؛ ۲) عدالت به مثابه «بازپس‌گیری دموکراتیک فضا»: فضا دیگر نه صرفاً یک منبع اقتصادی (دیدگاه هاروی)، بلکه بستر تحقق هویت و حضور برابر است. این بازپس‌گیری از طریق فرآیندی ارتباطی و با هدف نهایی حذف سلطه (طبقه‌ای و جنسیتی) صورت می‌گیرد؛ ۳) اولویت‌بندی «به رسمیت شناختن» در عمل: این مدل استدلال می‌کند که اعمال صرفاً توزیعی (مثل ساخت پارک‌های بیشتر) در غیاب به رسمیت شناختن فرهنگی زنان، صرفاً به تثبیت اشکال جدیدی از نابرابری منجر می‌شود. بنابراین، بالاترین سطح مداخله، تغییر نمادها و ساختارهای ذهنی است که فضا را مردانه تعریف کرده‌اند.

چارچوب مفهومی بر ساخته‌شده، یک مدل «برنامه‌ریزی دموکراتیک مبتنی بر عدالت همه‌جانبه جنسیتی» است که در آن «برنامه‌ریزی شهری عادلانه، زمانی محقق می‌شود که فرآیند آن (هیلی) دموکراتیک باشد، اهداف آن رهایی از سلطه اقتصادی و فضایی (هاروی) باشد، و معیار موفقیت آن، به رسمیت شناختن تفاوت‌های ساختاری زنان (یانگ) در محیطی باشد که از نظم مردانه رها شده است (فمینیست‌های فضا)». بنابراین، چارچوب ارائه‌شده در این مقاله را باید به‌عنوان یک چارچوب مفهومی تحلیلی در نظر گرفت که بر پایه سنتز نظری شکل گرفته است و می‌تواند مبنایی برای پژوهش‌های تجربی آینده در حوزه برنامه‌ریزی شهری و عدالت جنسیتی فراهم آورد.

ابعاد تحلیلی چارچوب مفهومی برنامه‌ریزی شهری دموکراتیک با رویکرد عدالت جنسیتی

الف) متغیرهای نظری: در چارچوب مفهومی پیشنهادی، سه دسته متغیر نظری اصلی قابل‌شناسایی است. نخست، متغیرهای مرتبط با ساختارهای نهادی برنامه‌ریزی شهری، شامل میزان شفافیت نهادی، سازوکارهای مشارکت عمومی و درجه پاسخگویی نهادهای برنامه‌ریزی. دوم، متغیرهای مرتبط با ساختارهای قدرت اقتصادی و فضایی شهر، از جمله الگوهای توزیع منابع شهری، دسترسی به خدمات عمومی و ساختارهای تولید نابرابری فضایی. سوم، متغیرهای مرتبط با تجربه جنسیتی فضا، شامل امنیت فضایی، دسترسی برابر به فضاهای عمومی و میزان حضور و مشارکت زنان در فرآیندهای تصمیم‌گیری شهری.

ب) سطوح تحلیل: چارچوب مفهومی این پژوهش بر سه سطح تحلیلی استوار است. در سطح نخست، سطح ساختاری قرار دارد که به اقتصاد سیاسی شهر و ساختارهای کلان قدرت در تولید نابرابری فضایی می‌پردازد. در سطح دوم، سطح

نهادی برنامه‌ریزی شهری قرار دارد که شامل فرآیندهای تصمیم‌گیری، سازوکارهای مشارکت و نهادهای برنامه‌ریزی است. در سطح سوم، سطح تجربه فضایی شهروندان قرار دارد که به شیوه‌های متفاوت تجربه، استفاده و دسترسی گروه‌های اجتماعی، به‌ویژه زنان، به فضاهای شهری توجه دارد. این سه سطح در تعامل با یکدیگر به شکل‌گیری الگوهای نابرابری یا عدالت جنسیتی در فضاهای شهری منجر می‌شوند.

ج) سازوکار علی: در این چارچوب، رابطه میان ساختارهای قدرت شهری، نهادهای برنامه‌ریزی و تجربه فضایی شهروندان از طریق چند سازوکار مفهومی توضیح داده می‌شود. نخست، سازوکار باز توزیع فضایی که به نحوه تخصیص منابع، خدمات و زیرساخت‌های شهری در میان گروه‌های مختلف اجتماعی مربوط است. دوم، سازوکار مشارکت دموکراتیک که میزان حضور و تأثیرگذاری گروه‌های اجتماعی، به‌ویژه زنان، در فرآیندهای تصمیم‌گیری شهری را تعیین می‌کند. سوم، سازوکار بازآرایی نهادی که به اصلاح ساختارها و رویه‌های برنامه‌ریزی شهری در جهت کاهش نابرابری‌های جنسیتی می‌انجامد. تعامل این سازوکارها می‌تواند به شکل‌گیری الگوهای عادلانه‌تر در سازمان فضایی شهر منجر شود.

شکل ۱. بر ساخت چارچوب مفهومی برنامه‌ریزی شهری دموکراتیک مبتنی بر عدالت جنسیتی

بحث

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که عدالت جنسیتی در شهر را نمی‌توان در قالب مسئله‌ای صرفاً کالبدی، خدمات محور یا توزیعی فهم کرد؛ بلکه این مفهوم ماهیتی عمیقاً ساختاری، فرایندی و سیاسی دارد. بر این اساس، نابرابری‌های جنسیتی فضایی نه حاصل کاستی‌های موردی در طراحی یا توزیع امکانات، بلکه پیامد منطقی شیوه خاصی از سازمان‌دهی قدرت، تصمیم‌گیری و تولید فضا در نظام برنامه‌ریزی شهری هستند. چارچوب مفهومی - نظری بر ساخته‌شده در این پژوهش، با تلفیق نظریه‌های برنامه‌ریزی انتقادی و مطالعات فمینیستی فضا، امکان تحلیل هم‌زمان ریشه‌های ساختاری نابرابری و مسیرهای دگرگونی آن را فراهم می‌کند؛ امری که در بستر برنامه‌ریزی شهری ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

در زمینه ایران، نظام برنامه‌ریزی شهری به‌طور تاریخی در چارچوب پارادایمی توسعه محور، تمرکزگرا و تکنوکراتیک شکل گرفته است؛ پارادایمی که بیش از آنکه بر فرآیندهای دموکراتیک، به رسمیت شناختن تفاوت‌های اجتماعی و

مشارکت معنادار کنشگران متکثر اجتماعی تأکید کند، بر مداخلات کالبدی، منطق کمی توزیع خدمات و کنترل فضایی استوار بوده است. در چنین ساختاری، عدالت جنسیتی یا اساساً در حاشیه قرار می‌گیرد یا به سیاست‌های جبرانی و مقطعی - نظیر تفکیک فضایی یا مداخلات امنیت محور - فروکاسته می‌شود؛ سیاست‌هایی که بدون تغییر در منطق تصمیم‌گیری و روابط قدرت حاکم بر تولید فضا، صرفاً به بازآرایی صوری نابرابری‌ها می‌انجامند.

یافته‌های پژوهش، با تأکید بر این اصل نظری که «فضا محصول روابط قدرت اقتصادی، اجتماعی و جنسیتی است»، نشان می‌دهد که نابرابری‌های فضایی زنان در شهرهای ایران نه امری تصادفی، بلکه نتیجه قابل پیش‌بینی هم‌زمانی منطق انباشت سرمایه و نظم مردانه در فرآیندهای برنامه‌ریزی شهری است. از این منظر، می‌توان برنامه‌ریزی شهری رایج در ایران را نمونه‌ای از «برنامه‌ریزی غیرسیاسی نمایی شده» دانست؛ شیوه‌ای از برنامه‌ریزی که با طبیعی‌سازی مناسبات قدرت، امکان طرح مطالبات جنسیتی را از سطح تصمیم‌گیری حذف کرده و عدالت را به مسئله‌ای فنی و خنثی تقلیل می‌دهد.

در برابر این منطق مسلط، چارچوب مفهومی این پژوهش با طرح مفهوم «برنامه‌ریزی شهری دموکراتیک مبتنی بر عدالت جنسیتی» رویکردی بدیل ارائه می‌کند. نتایج نشان می‌دهد که تحقق عدالت جنسیتی نه از مسیر اصلاحات جزئی یا مداخلات منفرد، بلکه مستلزم دگرگونی هم‌زمان سه سطح درهم‌تنیده است: سطح اقتصادی - توزیعی، سطح فرهنگی - هویتی، و سطح نهادی - فرایندی. در بستر ایران، این امر به معنای بازاندیشی در منطق مالکیت و بهره‌برداری از فضا، تضعیف سلطه رویکرد سودمحور در تصمیم‌گیری‌های شهری، و گشودن ساختار برنامه‌ریزی به سوی اشکال واقعی و اثرگذار مشارکت، به‌ویژه مشارکت زنان و سایر گروه‌های به حاشیه رانده شده است.

از منظر فرایندی، یافته‌های پژوهش تأکید می‌کند که برنامه‌ریزی عدالت محور بدون کنش گفت‌وگویی، چندصدایی و دموکراتیک امکان‌پذیر نیست. این نکته در شرایط ایران اهمیت مضاعف دارد، چراکه مشارکت غالباً به سطحی صوری و مشورتی محدود می‌شود و تأثیر معناداری بر تصمیمات نهایی ندارد. چارچوب مفهومی حاضر نشان می‌دهد که مشارکت زمانی واجد معناست که زنان نه تنها به عنوان «حاضران» در فرایند برنامه‌ریزی، بلکه به عنوان کنشگرانی دارای حق تعریف مسئله، اولویت‌گذاری و تصمیم‌گیری به رسمیت شناخته شوند. در این معنا، عدالت جنسیتی نه فقط هدف، بلکه معیاری برای سنجش میزان دموکراتیک بودن فرآیند برنامه‌ریزی شهری تلقی می‌شود.

در سطح فضایی نیز، تأکید چارچوب بر مفهوم «بازپس‌گیری دموکراتیک فضا» نشان می‌دهد که فضاهای شهری ایران برای تبدیل شدن به عرصه‌هایی فراگیر، باید از نظم مسلط مردانه، کنترل‌گرا و امنیت محور فاصله بگیرند. تحقق این امر مستلزم تجدیدنظر در معیارهای طراحی، الگوهای توزیع امکانات، معانی نمادین فضا و حتی تعریف کارکردهای فضاهای عمومی است؛ به گونه‌ای که تجربه زیسته زنان به عنوان منبعی معتبر از دانش برنامه‌ریزی به رسمیت شناخته شده و در شکل‌دهی به سیاست‌ها و طرح‌های شهری نقش ایفا کند.

در مجموع، بحث حاضر نشان می‌دهد که نظریه‌های منفرد برنامه‌ریزی انتقادی یا فمینیستی فضا، به تنهایی قادر به تبیین و مواجهه با پیچیدگی عدالت جنسیتی شهری در ایران نیستند. در مقابل، نظریه تلفیقی بر ساخته شده در این پژوهش، با پیوند میان نقد ساختاری نابرابری‌های فضایی (هاروی)، سیاست تفاوت و به رسمیت شناختن (یانگ)، فرآیندهای دموکراتیک برنامه‌ریزی (هیلی) و تحلیل فمینیستی فضا (ماسی، مک‌داول، کرن)، چارچوبی نظری برای اقدام فراهم می‌کند، نه صرفاً ابزاری برای توصیف.

نتیجه‌گیری

اهمیت چارچوب مفهومی ارائه‌شده در این پژوهش در بستری مانند ایران برجسته‌تر می‌شود؛ جایی که ساختار متمرکز و از بالا به پایین برنامه‌های شهری، ریشه در فقدان دموکراسی‌های مشورتی و مشارکتی (براتی، حیدری و ستارزاد، ۱۳۹۸: ۵) و غلبه الگوی دولت‌محور توسعه دارد که در بستر رویه‌های دموکراتیک شکل نگرفته‌اند (کریم‌زاده، داودپور و خطیبی، ۱۳۹۸: ۵۲۸). این ساختار نقشی اساسی در ایجاد و تداوم نابرابری‌های جنسیتی در عرصه استفاده از فضاهای عمومی شهر ایفا می‌کند (صفری و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۱۸). از آنجا که فضاهای عمومی نقشی حیاتی در انسجام اجتماعی دارند (Sinha et al., 2024: 816)، بی‌توجهی به رویکرد عدالت جنسیتی در اسناد و طرح‌های شهری نه تنها به بازتولید نابرابری‌های اجتماعی-اقتصادی می‌انجامد، بلکه مانع از تبدیل شهر به فضایی فراگیر برای مشارکت برابر همه شهروندان می‌شود.

در این چارچوب، سهم نظری پژوهش در پر کردن شکافی است که میان دو رویکرد غالب در ادبیات وجود دارد: از یک سو مطالعات برنامه‌ریزی شهری که عمدتاً بر توزیع کالبدی منابع تمرکز دارند و از سوی دیگر مطالعات فمینیستی که بیشتر بر تجربه زیسته و سیاست تفاوت تأکید می‌کنند. چارچوب پیشنهادی با پیوند دادن تحلیل ساختاری تولید فضا، سازوکارهای نهادی تصمیم‌گیری و تجربه فضایی زنان، این دو حوزه را در قالب یک مدل تحلیلی واحد گرد هم می‌آورد. بدین ترتیب، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که فهم عدالت جنسیتی شهری مستلزم نگاهی چند سطحی است که به‌طور هم‌زمان روابط قدرت، فرآیندهای برنامه‌ریزی و سازمان فضایی شهر را در تحلیل وارد کند.

بالین‌حال، برای آنکه این چارچوب از سطح نظری فراتر رود و امکان به‌کارگیری آن در ارزیابی فرآیندهای برنامه‌ریزی شهری در ایران فراهم شود، ضروری است مفاهیم کلیدی آن در نسبت با ساختار نهادی و حقوقی مدیریت شهری کشور دقیق‌تر تحدید شوند. مفاهیمی مانند دموکراسی شهری، مشارکت، مالکیت جمعی و بازپس‌گیری فضا، اگرچه در ادبیات نظری برنامه‌ریزی انتقادی جایگاهی محوری دارند، اما معنا و امکان تحقق آن‌ها در هر بستر نهادی متفاوت است. از این‌رو، در ادامه چارچوب مفهومی پژوهش در سه بُعد اصلی تبیین می‌شود:

الف) سطح برنامه‌ریزی: در نظام برنامه‌ریزی شهری ایران می‌توان سه سطح ملی، مدیریت شهری، و محله‌ای را برای تحلیل فرآیندها در نظر گرفت. این پژوهش عمدتاً بر دو سطح اخیر تمرکز دارد، زیرا بیشترین ظرفیت برای تحقق مشارکت دموکراتیک و عدالت جنسیتی در این سطوح وجود دارد.

ب) نهادهای مسئول: فرآیندهای برنامه‌ریزی شهری در ایران حاصل تعامل میان شهرداری‌ها، شوراهای اسلامی شهر و نهادهای سیاست‌گذار ملی است. سازوکارهای مشارکت و توجه به عدالت جنسیتی می‌توانند در بستر همکاری این نهادها و جامعه شهری شکل گیرند.

ج) چارچوب حقوقی: برخی مقررات و قوانین موجود در نظام حقوقی ایران - نظیر قانون شوراهای اسلامی شهر و قانون شهرداری‌ها - ظرفیت‌هایی برای مشارکت، استفاده جمعی از فضاهای عمومی و توجه به منافع عمومی فراهم کرده‌اند. از این منظر، مفهوم «بازپس‌گیری فضا» را می‌توان نه در تقابل با ساختار رسمی، بلکه در راستای تقویت سازوکارهای نهادی مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری و استفاده از فضاهای عمومی شهری تفسیر کرد.

حامی مالی

این اثر حامی مالی نداشته است.

سهم نویسندگان در پژوهش

نویسنده اول ارائه ایده اصلی مقاله و روش‌شناسی و تحلیل؛ نویسنده دوم گردآوری ادبیات نظری و تجربی تحقیق.

تعارض منافع

در این مقاله تعارض منافی وجود ندارد.

تقدیر و تشکر

بدین‌وسیله از عوامل علمی و اجرایی نشریه و داوران محترم مقاله تشکر و قدردانی می‌کنیم.

منابع

- براتی، ناصر؛ حیدری، فردین و ستارزاد، مانی. (۱۳۹۸). به‌سوی فرایندی دموکراتیک در برنامه‌ریزی و طراحی شهری؛ ارزیابی وضعیت مداخله شهروندان در برنامه‌ها و پروژه‌های شهری ایران. *باغ نظر*، ۱۶(۷۶)، ۵-۲۰.
<https://doi.org/10.22034/bagh.2019.135523.3627>
- پورحسین روشن، حمید؛ پورجعفر، محمدرضا و علی‌اکبری، صدیقه. (۱۳۹۸). تبیین عدالت جنسیتی در فضاهای شهری مطالعه موردی: فضای شهری مجموعه خواهر امام رشت، برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، ۴(۱۰)، ۱۱۵-۱۴۵.
<https://doi.org/10.22054/urdp.2021.50702.1195>
- جامی اودولو، مریم؛ یزدانی، محمدحسن و اصغری‌زمانی، اکبر. (۱۴۰۳). تحلیل نقش حق زنان به شهر بر مبنای جدایی‌گزینی جنسیتی (مورد مطالعه: پارک بانوان شهر اردبیل). *جغرافیا و روابط انسانی*، ۱۶(۱)، ۲۸۸-۲۶۰.
<https://doi.org/10.22034/gahr.2023.377150.1778>
- داداش پور، هاشم و الوندپیور، نینا. (۱۳۹۵). عدالت فضایی در مقیاس شهری در ایران؛ فرا مطالعه چارچوب نظری مقاله‌های علمی موجود. *نشریه هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی*، ۳۱(۳)، ۶۷-۸۰.
<https://doi.org/10.22059/jfaup.2016.61103>
- رفیعیان، محسن؛ طالب، نرگس؛ اسمعیل‌پور، نجمه و صارمی، حمیدرضا. (۱۴۰۴). تبیین چارچوب نظری فضاهای عمومی شهری عدالت محور با تأکید بر جنسیت. *گفتمان طراحی شهری*، ۶(۲)، ۶۱-۷۳.
<https://doi.org/10.48311/udd.2025.24228>
- رومینا، ابراهیم؛ تیموری، قاسم و احمدی‌پور، زهرا. (۱۳۹۷). بررسی رابطه فضا و عدالت جنسیتی؛ مطالعه موردی: منطقه ۶ شهر تهران. *پژوهش‌های جغرافیای سیاسی*، ۳(۲)، ۱۴۱-۱۶۲.
<https://doi.org/10.22067/pg.v3i4.85554>
- زاهدی، محمدجواد و علی‌پور، پروین. (۱۳۹۷). ارزیابی نظام برنامه‌ریزی شهری در شهر تهران از منظر عدالت جنسیتی. *چکیده مقالات اولین همایش مسائل اجتماعی زنان، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی*.
- شهرداری تهران. (۱۴۰۱). *برنامه پنج‌ساله پیشرفت شهر تهران ۱۴۰۱-۱۴۰۴*.
- صفری، مرضیه؛ شماعی، علی؛ موحد، علی و شاه‌حسینی، پروانه. (۱۳۹۹). تأثیر حضور در فضای زنانه بر حق زنان به شهر با نقش تعدیل‌گر انگیزه (مورد مطالعه: پارک‌های بانوان شهر اصفهان). *توسعه محلی (روستایی - شهری)*، ۱۲(۲)، ۴۱۵-۴۴۵.
<https://doi.org/10.22059/jrd.2021.313733.668599>
- عنایت‌زاده، چنور؛ موسوی‌خامنه، مرضیه و موسوی، یعقوب. (۱۴۰۲). تجارب زیسته و ادراک زنان از فضاهای عمومی شهری (مورد مطالعه: زنان شهر سقز). *زن در توسعه و سیاست*، ۲۲(۳)، ۵۶۵-۵۹۷.
<https://doi.org/10.22059/jwdp.2024.373884.1008447>
- کریم‌زاده، داود؛ داودپور، زهره و خطیبی، سیدمحمدرضا. (۱۳۹۸). بررسی طرح‌های توسعه شهری از منظر رویکردهای دموکراتیک. *توسعه محلی (روستایی - شهری)*، ۱۱(۲)، ۵۲۵-۵۴۴.
<https://doi.org/10.22059/jrd.2019.76785>

References

- Abdelfattah, D. (2025). Cities for All: Urban Equity and Cultural Inclusivity in Cosmopolitan Cities: A Case Study of Wadi Hanifa, Riyadh. *Real Corp 2025: Urban Innovation*, 14(16), 469-477. <https://doi.org/10.48494/REALCORP2025.2077>

- Barati, N., Heidari, F., & Sattar zad, M. (2019). Towards a democratic process in urban planning and design; Assessing the status of citizen intervention in urban programs and projects in Iran. *Bagh-e Nazar*, 16(76), 5-20. <https://doi.org/10.22034/bagh.2019.135523.3627> [In Persian]
- Dadashpour, H., & Alwandipour, N. (2016), Spatial justice at the urban scale in Iran; A meta-study of the theoretical framework of existing scientific articles, *Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning*, 21(3), 67-80. <https://doi.org/10.22059/jfaup.2016.61103> [In Persian]
- Enayatzadeh, C., Mousavi Khameneh, M., & Mousavi, Y. (2023). Women's lived experiences and perceptions of urban public spaces: The case of women in Saqqez City. *Women in Development and Politics*, 22(3), 565-597. <https://doi.org/10.22059/jwdp.2024.373884.1008447> [In Persian]
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. Pantheon Books.
- Harvey, D. (1973). *Social justice and the city*. London: Edward Arnold.
- Harvey, D. (2006). *Spaces of global capitalism: Towards a theory of uneven geographical development*. London: Verso.
- Harvey, D. (2008). *The right to the city*. *New Left Review*, 53, 23-40. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00740.x>
- Harvey, D. (2012). *Rebel cities: From the right to the city to the urban revolution*. London: Verso.
- Healey, P. (1997). *Collaborative planning: Shaping places in fragmented societies*. Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-25055-7>
- Hxley, M. (2002). *Govern mentality, Gender, Planning* in: *Planning Future*, Philip Allmendinger & Mark Tewdwr-Jones, Rutledge.
- Jabareen, Y. (2009). Building a Conceptual Framework: Philosophy, Definitions, and Procedure. *International Journal of Qualitative Methods*, 8(4), 49-62. <https://doi.org/10.1177/160940690900800406>
- Jamiodolo, M., Yazdani, M. H., & Asghari-Zamani, A. (2024). An analysis of women's right to the city based on gender segregation: The case of the women's park in Ardabil. *Geography and Human Relationships*, 6(1), 260-288. <https://doi.org/10.22034/gahr.2023.377150.1778> [In Persian]
- Karimzadeh, D., Davudpour, Z., & Khatibi, S. M. (2019). A Study of Urban Development Plans from the Perspective of Democratic Approaches. *Community Development (Rural - Urban)*, 11(2), 544-525. <https://doi.org/10.22059/jrd.2019.76785> [In Persian]
- Kern, L. (2019). *Feminist City: Claiming Space in a Man-Made World*, Landan: Verso Books.
- Letsoko, V., Mzobe, N., & Gumbo, T (2025). Exploring the Intersection of Gender Equality, Urban Planning, and Sustainability: A Systematic Review. *Real Corp 2025: Urban Innovation*, 14(16), 469-477. <https://doi.org/10.48494/REALCORP2025.7087>
- Massey, D. (1994). *Space, place and gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McDowell, L. (1983). Towards an Understanding of the Gender Division of Urban Space. *Environment and Planning D: Society and Space*, 1(1), 59-72. <https://doi.org/10.1068/d010059>
- Pourhossein Roshan, H., Pourjafar, M. R., & Aliakbari, S. (2019). Explaining gender justice in urban spaces: The case of the urban space of Khahar-e Emam complex in Rasht. *Urban and Regional Development Planning*, 4(10), 115-145. <https://doi.org/10.22054/urdp.2021.50702.1195> [In Persian]
- Rafiiian, M., Taleb, N., Esmailpour, N., Saremi, H. (2014). Explaining the theoretical framework of justice-oriented urban public spaces with an emphasis on gender. *Urban Design Discourse*, 6(2), 61-73. <https://doi.org/10.48311/udd.2025.24228> [In Persian]
- Roumina, E., Timouri, Q., & Ahmadipour, Z. (2018). Investigating the relationship between space and gender justice: The case of District 6 of Tehran. *Political Geography Research*, 3(2), 141-162. <https://doi.org/10.22067/pg.v3i4.85554> [In Persian]
- Safari, M., Shama, A., Movahed, A., & Shah-Hosseini, P. (2019). The effect of presence in women's space on women's right to the city with the moderating role of motivation (case study: women's parks in Isfahan). *Community Development (Rural - Urban)*, 12(2), 415-445. <https://doi.org/10.22059/jrd.2021.313733.668599> [In Persian]

- Sinha, K., Sinha, S., & Shrivastava, V. (2024). A Study of Social Equity in Urban Spaces: Insights from Recent Urban Development Projects and Government Schemes in India. *Library Progress International*, 44(3), 816-827. <https://doi.org/10.48165/bapas.2024.44.2.1>
- Young, I. M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400839902>
- Zahedi Mazandarani, M. J., & Alipoor, P. (2018). Evaluation of the urban planning system in Tehran from the perspective of gender justice. *Abstracts of the first conference on women's social issues, Tehran, Allameh Tabatabaei University*. [In Persian]

